

TIVISSA I EL CASTELLET DE BANYOLES: PASSAT I FUTUR

JOSEP LLUÍS JARDÍ PINYOL

Secció d'Arqueologia del CERE

Coordinador de les I Jornades d'Arqueologia a Tivissa

INTRODUCCIÓ

Tivissa reuneix dins del seu territori un important ventall de jaciments arqueològics coneguts de fa temps, tant en nombre (un total de quinze de documentats) com en importància científica, dels quals els més importants són:

- Les coves d'habitació d'en Janet i d'en Marcó de l'edat del bronze final.
- Els abrics amb pintures rupestres de la cova del Ramat, la cova del Pi, la cova del Cingle o de l'Arquer i, darrerament, la cova del Taller (totes declarades patrimoni de la humanitat per la Unesco).
- Jaciments a l'aire lliure com el coll Redó, el mas de Peles i l'ermita de Santa Anna.
- Els assentaments de l'edat del ferro del coll del Moro (a la Serra d'Almos) i el mas de Mall.
- La vil·la romana de producció industrial d'àmfores de l'Aumedina i la zona d'enterrament del mas de Tramontà.
- L'església romànica de Llaberia.
- Però, sobretot, l'emblemàtica ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles, amb les seves genuïnes torres d'entrada i el famós tresor.

Aquesta riquesa patrimonial fa que Tivissa sigui un cas especial dins de la Ribera d'Ebre, tal vegada únic per la relació dels seus ciutadans amb el patrimoni cultural i per l'interès que aquest va suscitar a importants investigadors des de principis del segle xx. Tot es va iniciar amb la descoberta fortuïta de diversos materials arqueològics, que després s'anomenaria el *Tresor de Tivissa*, en una talaia sobre el riu Ebre al costat de les runes d'un petit "castell" medieval en la partida de Banyoles (d'aquí el nom de Castellet de Banyoles). Va ser P. Bosch Gimpera, qui els va donar a conèixer el 1912 (Bosch, 1913-1914).

En 1921 J. Poch descobreix les pintures rupestres de Font Vilella, que són estudiades per J. Corominas i P. Bosch Gimpera, del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (Bosch i Corominas, 1921-1926), amb el tivissà Lluís Brull, i per E. Hernández Pacheco, de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas de Madrid (Hernández, 1921, 1922). El 1925 P. Pinyol, propietari d'una parcel·la a Banyoles, va trobar el primer bronze ibèric de caràcter votiu, els famosos bous junyits (Aranzadi, 1925). En 1927 Salvador Manyer va fer un descobriment d'importància excepcional: el conjunt de pàteres ibèriques de plata (Serra, 1931, 1941). En 1929, J. de C. Serra-Ràfols, impulsat pel gran interès que les troballes havien despertat, inicia les excavacions i es troba el mur de tanca i una de les torres (Brull, 1930). En 1932 i 1937, amb Lluís Brull, es continuen els treballs i apareix la segona torre. Després de la guerra civil, no es reprenen fins el 1942 i 1943 per part del mateix Serra-Ràfols i S. Vilaseca, que posen al descobert tot un barri adjacent a les torres d'entrada (Vilaseca et al., 1949). Així mateix, són molts els estudis que es fan de les pàteres de plata i altres troballes del Tresor de Tivissa durant tots aquells anys, com per exemple, els del Dr. J.M. Blázquez en 1955-1956 i 1957-1958, els de Garcia i Bellido en 1948 i 1950, els del Dr. Maluquer en 1954, 1968 i 1978, i del mateix Serra-Ràfols en 1964-1965 i 1973. D'altra banda, S. Vilaseca durant els anys 40 investiga el coll del Moro a la Serra d'Almos.

L'interès pel patrimoni a poc a poc va anar calant en els habitants de Tivissa i els va anar sensibilitzant envers les seves arrels, com va ser el cas del mestre Lluís Brull, col·laborador del Dr. Vilaseca, Màrius Bru (Bru, 1955), el físic doctor Jardí, i molts altres. No obstant aquest interès, les excavacions van quedar paralitzades fins el 1978, quan el Dr. Joan Maluquer va proposar continuar-les a R. Pallarès, el qual va emprendre diverses campanyes d'excavacions a l'inici de l'època democràtica, i, amb una gran implicació de l'Ajuntament, es van adquirir totes les finques que ocupava el jaciment. Va presentar la seva completa tesi doctoral sobre el Castellet l'any 1984 (Pallarès, 1984) i es publiquen diversos articles seus entre 1983-1984 i 1986. Paral·lelament, durant els anys 70 es fan prospeccions a la vil·la romana de l'Aumedina per part d'E. Sanmartí i el mateix Pallarès, l'any 1978 i 1979 (Pallarès, 1982). Es publica una variada documentació d'autors tant d'aquí com estrangers relativa a les àmfores romanes amb els segells TIBISI i SEX DOMITI fetes al centre de producció industrial de l'Aumedina i trobades a diversos indrets d'Europa. Pallarès, Gràcia i Munilla l'any 1987 publiquen les actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana del Museu de Badalona (Pallarès et al., 1987). Víctor Revilla l'any 1986, amb motiu de l'ampliació de la carretera, fa una nova intervenció, i després continua de 1989 a 1992, i en publica els resultats a la seva tesi doctoral (Revilla, 1993).

Aquests investigadors van fer prendre consciència als ciutadans del municipi; al principi, aquesta influència arribava tan sols a les classes benestants però després es va anar estenent a la resta de la població. Molts van participar com a contractats en les campanyes d'excavacions, que amb pic i pala anaven

treient a la superfície les restes arqueològiques amb l'atenta mirada i les converses plenes d'engrescadores teories del cap de l'excavació.

Així ho diuen avui encara molts dels qui van col·laborar amb el carismàtic Dr. Ramon Pallarès, que els feia viure de la seva passió amb eloqüents xerrades tant durant el dia en el jaciment, com en les llargues vetllades a la vora del foc en la casa on s'hostatjava, on explicava les seves hipòtesis sobre les torres d'entrada com un element clau en el sistema defensiu de la ciutat ibèrica dels atacs de les legions romanes, o la seva obsessió per trobar la necròpolis, per la qual cosa va fer una veritable recerca de dades entre els pagesos de la zona i, després, una exhaustiva recerca física pels contorns del jaciment. Als "cantonets" (on es reunien tots els homes del poble en acabat de treballar) no es parlava de res més, i després això mateix es traslladava a les barberies, als cafès, a les botigues i a les taules de les cases a l'hora de menjar. Efectivament, puc confirmar que el doctor era un home d'una gran personalitat i de fortes conviccions, que irradiava una gran energia envers els qui l'escoltàvem.

Tot plegat va fer implicar de tal manera la gent que aquesta sensibilitat envers el patrimoni cultural encara avui perdura. Tant és així que des de la desaparició sobtada del Dr. Pallarès, l'Ajuntament de Tivissa se'n va fer ressò reivindicant primer al Departament d'Arqueologia de la Generalitat que es reprenguessin les excavacions i es prestés una major atenció per aquest singular jaciment. Després va encomanar un projecte museològic, per a la creació d'un Centre Museu com a dinamitzador del patrimoni cultural i natural, com a factor de desenvolupament econòmic i turístic local i comarcal. L'any 1996 va obrir les portes el Centre d'Interpretació Els Ibers, al Casal Cultural, durant els tres mesos d'estiu. Aquest ha actuat com a oficina de turisme i com a centre de divulgació pedagògic del patrimoni i s'ha anat obrint cada any ininterrompudament fins ara. Això ha estat possible gràcies a la col·laboració dels museus d'Arqueologia de Catalunya, de Tarragona, Salvador Vilaseca de Reus i del Montsià d'Amposta, que han prestat part de les troballes de Tivissa i han facilitat còpies fidedignes del Tresor Ibèric, amb reproduccions de les torres de defensa i maquetes del Castellet de Banyoles, i amb el suport del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, que aporta plafons de les pintures rupestres. A més, els primers anys en paral·lel es programaven un seguit d'activitats i demostracions de divulgació arqueològica durant l'estiu, que es difonien per tota la zona turística costanera.

A pesar de totes les insistències davant de l'administració, inexplicablement les excavacions van continuar paralitzades durant tot aquest temps, i han de passar quinze anys perquè, l'any 1998, es reprenguin les excavacions al Castellet amb el Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòria i Egípcia de la Universitat de Barcelona, de la mà del Dr. Joan Sanmartí i els arqueòlegs David Asensio i Maite Miró, que, amb una aportació econòmica realment minsa, per la importància científica de l'indret, per part de la Generalitat (que prefereix destinar els recursos a altres excavacions), han pogut dur a terme, d'una forma ininterrompuda, mínimes campanyes d'excavacions i consolidacions fins avui (Asensio et al., 2002).

L'any 1998, es fa a Barcelona l'exposició "Els Ibers. Prínceps d'Occident", i el mateix any, essent el Sr. Francesc Tarrats director del Museu d'Arqueologia de Catalunya, es crea la marca turística "La Ruta dels Ibers", a la qual s'hi incorpora el Castellet de Banyoles com a principal jaciment del "País dels Ilercavons"; per aquest motiu, se senyalitza amb plafons informatius i es fan anualment unes jornades de portes obertes. Aquell mateix any la Unesco declara patrimoni mundial les pintures rupestres de l'arc mediterrani, on queden incloses les de Font Vilella i les del Taller de Tivissa.

L'any 2001, la Generalitat de Catalunya adscriu el Castellet de Banyoles al Museu d'Arqueologia de Catalunya. El mateix any la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, el Museu d'Arqueologia de Catalunya i l'Ajuntament de Tivissa, anuncien que Tivissa serà la setena seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC), on es podrà fer el procés complet de tractament de les restes arqueològiques de la zona, des de la seva excavació fins a la museïtzació, amb el jaciment del Castellet de Banyoles com a eix central i amb un equipament museístic a la població que serà definit en el pla director.

El mateix any 2001 té lloc un esdeveniment de gran importància científica pioner a les nostres contrades, les I Jornades d'Arqueologia "Ibers a l'Ebre. Recerca i Interpretació" a Tivissa, per iniciativa de l'Ajuntament de Tivissa, conjuntament amb el Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre i les universitats del país: la Universitat de Barcelona (UB) amb la implicació de la Universitat Oberta de Catalunya (UOC), la Universitat de Lleida (UdL) i la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona (URV), amb la col·laboració del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, el Museu d'Arqueologia de Catalunya, el Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre i la Diputació de Tarragona, amb un comitè científic format per: Jordi Diloli (URV), Francesc Gràcia (UB), Glòria Munilla (UOC), Núria Rafel (UdL) i Joan Sanmartí (UB). En total, s'hi van presentar 18 ponències i 32 ponents i comunicants de reconeguda vàlua, com per exemple: E. Junyent, F. Gràcia, J. Diloli, P. Moret, J. Sanmartí, F. Burillo, J. Santacana o F. Gusí, i 183 inscrits a les jornades.

Els objectius d'aquestes jornades van ser, entre altres:

La creació d'un parc arqueològic en el nucli de Tivissa, per donar cabuda a les noves i antigues troballes del municipi, així com proporcionar als investigadors una infraestructura que permetés desenvolupar la seva recerca arqueològica, i aconseguir ser un punt d'atracció del turisme cultural. L'interès científic es va centrar en haver reunit el major nombre d'especialistes de reconegut prestigi i configurar un marc convenient i necessari on facilitar la comunicació i l'intercanvi de coneixements entre els nombrosos grups de recerca actius en aquest territori. Constatar l'existència un desig de recuperació i gestió integral d'aquest patrimoni, una voluntat que sorgeix del conjunt de les infraestructures socials, polítiques, culturals i econòmiques d'aquest territori.

En la cloenda d'aquestes jornades es va posar de manifest:

L'èxit en la seva capacitat de convocatòria, que va depassar totes les expectatives. El ressò dels mitjans, la qualitat de les ponències i la curosa organització, però sobretot l'alt nivell de col·laboració entre tots els estaments públics i privats.

Les novetats que aporten les excavacions del Castellet de Banyoles, el qual representa un cas únic en el sistema de poblament del curs inferior de l'Ebre.

L'establiment de les bases per crear mecanismes de transferència de resultats de la recerca entre la comunitat científica i facilitar l'intercanvi de coneixements entre els investigadors i la societat civil.

La necessitat de crear un pla director de recuperació, recerca i innovació del patrimoni de la Ribera d'Ebre i la necessitat de crear una xarxa comarcal capaç d'atreure el turisme cultural, que ajudi al reequilibri territorial i que ajudi a protegir i difondre el patrimoni amb la participació de tots.

L'anunci oficial de la creació d'una subseu del MAC a Tivissa per la Direcció General de Patrimoni Cultural, a través del director del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Sr. Molist.

L'any 2002 es van publicar les actes de les Jornades al volum *Ilercavonia 3. Fulls d'Arqueologia* del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, edició conjunta feta per l'Ajuntament de Tivissa i el mateix CERE, amb la col·laboració del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

Durant les campanyes d'excavació al Castellet del 2002-2003, es constata per part de l'equip de recerca i de l'Ajuntament la necessitat que es defineixi la subseu del MAC a Tivissa, que es doti d'un pla director del jaciment, el qual incorpori el futur centre de visitants a la població i que clarifiqui les línies d'actuació, prioritats i aportacions econòmiques.

L'any 2003, després de les eleccions municipals, per primera vegada en l'època democràtica els partits d'esquerra entren al govern del Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre, i el Tripartit al govern de la Generalitat de Catalunya. La campanya següent es duplica la partida pressupostària assignada a les excavacions i es posa fil a l'agulla encarregant el pla director a un equip redactor, en el qual hi participa l'equip d'excavacions de la Universitat de Barcelona. Finalment, l'any 2005, essent la Sra. Núria Rafel (perfectament assabentada de la situació del jaciment) la directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya, es redacta el Pla director del Castellet de Banyoles i es dona a conèixer a principis de 2006.

MODELS DE FUTUR

Val la pena extreure algun dels paràgrafs de la ponència de J. Santacana, arqueòleg i professor del Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la UB, expert en museïtzacions com les del poblat ibèric de Calafell, que va

presentar a les I Jornades d'Arqueologia de Tivissa (Santacana, 2002). L'interès d'aquests paràgrafs és la seva visió de futur i originalitat, ja que donen idees sobre el model a seguir a partir de les potencialitats del territori i l'interès que pugui generar, que caldria tenir molt present com a directrius per assolir l'èxit en el plantejament i desenvolupament d'aquesta subseu del MAC a Tivissa:

- Santacana considera que avui els museus han de competir amb una quantitat creixent d'oferta d'oci cultural, o bé d'activitats lúdiques i comercials, i diu que:

[...] per poder atreure a un nou públic visitant, els establiments patrimonials han de crear un tipus d'experiències noves i de qualitat que no es poden oferir des d'altres sectors de l'oci cultural. Les presentacions del patrimoni arqueològic que no generin interès per a un públic no especialista, que cansin pels llargs recorreguts, que ofereixen poques experiències cognitives o bé que no estiguin preparades per rebre els infants que solen viatjar amb adults no tenen cap possibilitat de sobreviure el llinard del segle XXI.

- Analitza les possibilitats del conjunt del Castellet respecte a les potencialitats del territori i el seu marc històric i patrimonial:

L'Ebre, com a via navegable de penetració a l'interior del país durant tota l'antiguitat i fins l'època moderna, ha estat una gran ruta històrica. Unes vegades ha fet de via de comunicació, altres ha fet de barrera. En una bona part dels conflictes bèl·lics que hi ha hagut a l'orient peninsular, aquest riu hi ha tingut algun paper, des de la Segona Guerra Púnica fins a la darrera Guerra Civil espanyola. Per aquestes raons, els paisatges de l'Ebre són el que en podríem anomenar "paisatges històrics". Què són les serres de Pàndols i de Cavalls? Com passa amb els grans rius del món, com el Rin o el Danubi, el curs de l'aigua passa per davant dels assentaments mil·lenaris que han fet de vigia, de guàrdia i, sovint, de punt de defensa. Per als historiadors de l'antiguitat, aquest territori era la Ilercavònia, per als de l'edat mitjana va ser la Taifa de Tortuixa i, per a molts contemporanis nostres, són els escenaris de la primera gran batalla contra els feixismes a Europa: la batalla de l'Ebre.

- Relaciona els valors històrics del jaciment i els models existents en l'entorn europeu:

El jaciment del Castellet de Banyoles és excepcional a la península Ibèrica pels tresors que ha proporcionat, per la singularitat del relat... situat en un paratge d'impressionant bellesa i formant part d'un conjunt arqueològic únic al país. Les possibilitats del territori arqueològic del qual estem parlant són enormes. És d'un interès semblant al Hadrian's Wall, a la Gran Bretanya, o als campaments romans del Rin a Alemanya. Estem davant d'un conjunt monumental de les mateixes possibilitats.

- Définis un modèle de traitement patrimonial:

El Castellet de Banyoles és un monument important, punt de referència per a l'arqueologia de Catalunya i que a la vegada està en actiu. Es tracta d'un conjunt que sols és comprensible si es posa amb relació a altres del voltant i, sobretot, amb el context històric que en va motivar l'aixecament.

És un monument que té valors paisatgístics afegits que no es poden oblidar en el moment de la intervenció museística. És un actiu que ha d'estar relacionat amb el mateix municipi: l'explotació turisticopatrimonial del Castellet ha de poder potenciar el mateix municipi que l'acull.

La promoció del jaciment ha d'estar lligada a una ruta fluvial que potenciés les vies terrestres.

Caldria cercar un tractament museogràfic original que singularitzés el jaciment, que actuï com a valor afegit i en reforci el valor, remuntant els murs actuals...

Caldria presentar el conjunt com un model per comprendre el funcionament del mètode científic aplicat a la recuperació del passat. En aquest cas, és tan important poder mostrar "com era el passat" com fer evident "de quina manera" coneixem aquest passat. Tivissa podria esdevenir l'aparador de l'arqueologia catalana en la seva vessant científica i tecnològica. Un autèntic centre patrimonial que respongui al visitant qüestions com: Com sabem l'antiguitat d'aquests murs? De quina manera es pot saber el contingut dels vasos ceràmics que es troben? Com poden saber els científics la vegetació de fa 2.300 anys? És possible saber què menjaven? És possible saber si la carn estava bullida o feta a la brasa? Com sabem si el clima d'un indret en el passat era més fred o més càlid? Com sabem on trobar les restes de jaciments?

Naturalment, per poder fer tot això calen diners, però sovint no és aquest el problema; certament, qualsevol intervenció és una inversió de capital, però és sobretot una inversió d'imaginació i d'idees...

Tal com diu J. Santacana en la seva anàlisi, la subseu de Tivissa ha de respondre a un model que faci comprendre el funcionament del mètode científic aplicat a la recuperació del passat, esdevenint l'aparador de l'arqueologia catalana en la seva vessant científica i tecnològica, amb un centre de visitants potent situat a la població, agafant l'exemple de Numància, on la població disposa d'un centre d'interpretació i és complementari amb la visita del jaciment situat a uns quants quilòmetres. Cal que el poble no es quedi despenjat del jaciment i que la subseu comporti una interconnexió entre tots dos enclavaments, de manera que el desenvolupament arqueològic i turístic del Castellet ha de comportar potenciar el municipi del qual forma part. El jaciment no pot estar d'esquenes a la població i ha de continuar necessàriament la seva vinculació amb els ciutadans de Tivissa, com ho ha anat fent des del seu descobriment fins a avui ininterrompudament. Tal com ha esdevingut la història del Castellet de Banyoles resulta inimaginable pensar el contrari i seria del tot frustrant i inacceptable per als tivissans un altre escenari diferent a aquest.

CONCLUSIONS

Enumerats els jaciments i els fets cronològics més remarcables de la relació de Tivissa amb el món de l'arqueologia, podem dir que efectivament aquest és un cas paradigmàtic, no ja a les Terres de l'Ebre sinó a tot Catalunya, d'un poble que ha sabut anar de bracet del seu patrimoni durant quasi un segle, que ha

demonstrat amb escriu durant aquest temps la seva implicació i reivindicació envers la preservació dels seus actius culturals, que hi ha cregut fermament i ha apostat pel seu patrimoni com a eina cultural de difusió, però sobretot de futur. Tenim en el nostre territori una de les ciutats de l'època ibèrica més grans conegudes a Catalunya i un dels jaciments en actiu més importants, que s'ha convertit en la primera subseu que el Museu d'Arqueologia de Catalunya té a les comarques de Tarragona, la qual ha d'esdevenir, sens dubte, un referent de primera magnitud dins del món de la cultura ibèrica.

S'obre davant nostre una nova fita històrica per a Tivissa, però també per a la Ribera d'Ebre i el conjunt de les Terres de l'Ebre, que tan sols s'aconseguirà plenament amb el consens i l'empenta de tots, com fins ara ha estat; per tant, cal la voluntat decidida del consistori, que ha d'apostar-hi fermament sense posicions dubitatives, que retarden els objectius, i de la mà de les administracions comarcals i de les Terres de l'Ebre —les quals s'ho han de fer seu implicant-s'hi per convertir-ho en un altre valor de referència per a les terres del sud—, amb la Generalitat de Catalunya i el Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Ara, quasi cent anys després del seu descobriment, el bagatge que ha comportat el treball i l'esforç de tanta gent durant aquest temps ha deixat un pòsit que ha fet possible que, finalment, s'hagin assentat les bases perquè es faci realitat la vella aspiració. Si sabem aprofitar-ho en la justa mesura pot suposar l'empenta qualitativa que ens calia per assolir la preservació, la difusió i l'estudi definitius del patrimoni arqueològic de l'Ebre.

BIBLIOGRAFIA

ARANZADI, T. DE (1925): "Acerca de un Yugo ibérico". *Mem. Ac. C. y A.* Barcelona.

ASENSIO, D.; MIRÓ, M.; SANMARTÍ, J. (amb col·laboració de TARRADELL, N.; VELAZA, J.) (2002): "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió". *Ilercavònia. Full d'Arqueologia*, 3: 185-203. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre / Ajuntament de Tivissa.

BOSCH GIMPERA, P. (1913-1914): "Troballes a Tivissa". *Anuari Institut d'Estudis Catalans*, vol. V.

BOSCH GIMPERA, P.; COROMINAS, J. (1921-1926): "Pintures i gravats rupestres. Exploració de la Serra de Tivissa". *Anuari Institut d'Estudis Catalans*, vol. VII.

BRU, M. (1955): *Fulls d'Història de la Vila de Tivissa i del seu territori antic*. Ayma, SL, Tarragona.

BRULL, L. (1930): "Notes sobre la primera excavació al Castellet". *Tivissa*, 20 de maig.

HERNÁNDEZ-PACHECO, E. (1921): "Noticia del hallazgo de pinturas rupestres en Tivisa". *Boletín de la R. Soc. Esp. de Hist. Nat.*, vol. XXI.

HERNÁNDEZ-PACHECO, E. (1922): "Pinturas rupestres de la Font Vilella en Tivisa". *Ibèrica*, 7/1.

PALLARÈS, R. (1982): *L'Aumedina, Tivissa. Les excavacions arqueològiques a Catalunya els darrers anys*. Barcelona.

PALLARÈS, R. (1984): *El poblamiento ibérico de las comarcas de Tarragona. El Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre*. Centre de Publicacions Intercanvi Científic i Extensió Universitària, Ed. Univ. de Barcelona.

PALLARÈS, R.; GRÀCIA, F.; MUNILLA, G. (1987): "El desarrollo del Comercio del Vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV a. C. a III d. C." *Actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana*. Museu de Badalona.

REVILLA, V. (1993): *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro. El Alfar de l'Aumedina, Tivissa*. Universitat de Barcelona.

SANTACANA, J. (2002): "La Ribera d'Ebre: el patrimoni arqueològic com a repte de futur", dins *Actes I Jornades d'Arqueologia a Tivissa. "Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació"*, Tivissa.

SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1931): "Noves inscripcions ibèriques". *Anuari Institut d'Estudis Catalans*.

SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1941): "El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa)". *Ampurias*, III.

VILASECA, S.; SERRA-RÀFOLS, J. de C.; BRULL, L. (1949): "Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Bañolas, de Tivisa". *Informes y Memorias*, núm. 20. Ministerio de Educación Nacional, Madrid.